

Vrijheid, wat bedoelen we daar eigenlijk mee?

Snyder en anderen over vrijheid in deze tijd

Petra Bolhuis
Maieutiek 2026

Inleiding

1 Wat Snyder in zijn boek *Vrijheid* laat zien is dat Amerika en Europa het woord vrijheid niet goed begrijpen. Met termen die hij ontleent aan Isaiah Berlin beschrijft hij positieve en negatieve vrijheid. Vervolgens gaat hij aan de hand van de VS kritiek leveren op de eenzijdigheid van negatieve vrijheid. Zijn alternatief is de positieve vrijheid waar Berlin juist zoveel kritiek op had. In de colleges heb ik beschreven dat beide als eenzijdigheid gevaarlijk zijn. De filosofen die Snyder aanreikt in zijn boek bieden de lezers handvatten om een perspectief te ontwikkelen om na te denken over vrijheid die niet uitloopt in 'mijn vrijheid tegen de jouwe'. Die vrijheid is noch positieve noch negatieve vrijheid. Het is geen toestand en zeker niet iets dat je kan krijgen maar blijft een activiteit. Uit de colleges ontstond het beeld dat ik hier opschrijf.

1. Positieve en negatieve vrijheid bij Berlin en Snyder
2. Soevereiniteit, Empathie en mee-lijden
3. Onvoorspelbaarheid, feiten, vrijheid en gelijkheid
4. Vrijheid: krijgen, brengen, halen en nemen

1. Positieve en negatieve vrijheid, Berlin en Snyder

Laten we beginnen met de indeling zoals Berlin die maakt:

*De eerste politieke betekenis van vrijheid,** die ik (op grond van vele precedents) de 'negatieve' betekenis zal noemen, ligt besloten in het antwoord op de vraag 'Wat is het domein waarbinnen het aan het subject – een persoon of een groep personen – wordt overgelaten of zou moeten worden overgelaten, om te doen of te zijn wat in zijn vermogen ligt, zonder tussenkomst van andere personen?'*

De tweede betekenis, die ik 'positief' zal noemen, ligt besloten in het antwoord op de vraag 'Wat, of wie, is de bron van de beheersing of de inmenging die kan bepalen dat iemand dit doet in plaats van dat, of zó en niet anders?' De twee vragen zijn duidelijk verschillend, al kunnen de antwoorden elkaar overlappen.¹

Voor Berlin, een Joodse Rus zoals hij zichzelf beschrijft, is het belangrijk om met Rusland in zijn achterhoofd te beschrijven dat echte vrijheid om ruimte vraagt waar niemand zich mengt in je leven. Onder de indruk van het gesprek met Achmatova in 1945 was hij zich zeer bewust van wat een druk er ligt op mensen in Rusland die zich tot in hun privésfeer voortdurend onder druk voelen staan. Alleen ruimte kan dan vrijheid zijn. Berlin wil daarbij vooral dat we de taal zorgvuldig houden. Noem alleen ruimte waarin iemand zelf de baas is vrijheid en al het niet. Alleen dan kun je je niet vergissen en langzaam de totale overheersing inglijden onder het mom van termen als eerlijkheid en rechtvaardig. Het is dus niet dat die andere zaken geen rol spelen, maar ze nemen van de echte vrije ruimte iets af. Door alles vrijheid te noemen kan verzet lastiger worden omdat de vraag aan de kritiek zal zijn: Wie kan er nu tegen vrijheid zijn?

Voor Snyder is het achterliggende beeld vrijheid in de VS, waar hij juist de negatieve vrijheid zo overheersend aanwezig vindt dat het leidt tot een situatie waarin de vrijheid van een paar mensen ten koste gaat van vele anderen. Zijn vrijheid gaat daarom juist over de inhoud van de ruimte waarin mensen leven: soevereiniteit, solidariteit, mobiliteit en feitelijkheid en onvoorspelbaarheid horen bij zijn vrijheidsopvatting. Dit zijn allemaal begrippen die Berlin niet onder negatieve vrijheid laat vallen. Zelfs daar waar een lezer zou kunnen denken dat dat wel het geval is zoals bij mobiliteit en soevereiniteit zien we dat Snyder dat nooit uitlegt als een ruimte waar niemand zich mee bemoeien mag, maar als iets dat van meet af aan verbonden is met anderen en met bepaalde waarden. Dat zien we aan het begin van het boek waar hij Soevereiniteit koppelt aan het denken van Stein en Weil. Vrijheid heeft daar een wortel in de gemeenschap met anderen en kan daarbuiten niet overleven.

2. Soevereiniteit, Empathie en mee-lijden

Snyder zoekt taal voor een vrijheid die niet de negatieve vrijheid is en begint daarom zijn beschrijving van soevereiniteit met twee filosofen die de verbondenheid met de ander centraal stellen in hun werk.

Stein (1891-1942) en Weil (1909-1943) hebben veel met elkaar gemeen. Beiden zijn Joodse vrouwen die zich door een mystieke ervaring helemaal verbonden zijn gaan voelen met het katholicisme. Ze zijn beiden als briljant beschreven door hun omgeving, maar uitgesloten van de academische wereld en de ruimte van de

¹ Berlin 1996 blz 11

negatieve vrijheid; eerst omdat ze vrouw waren en toen omdat ze Joods waren. Beiden vonden zij hun vrijheid uiteindelijk in verbondenheid met het lijden van anderen. Weil stierf aan uitputting en ondervoeding in 1943 en Stein werd een jaar eerder vermoord in Auschwitz.

Centraal staan bij Stein de begrippen Leib en Körper. Die ontleent ze aan Husserl. Weil verwijst nergens naar Husserls werk, maar gezien zijn populariteit in haar tijd moet ze er wel mee in contact zijn gekomen. Van Stein weten we dat ze Husserls werk door en door kende en daarop door denkend ook met kritiek op zijn werk kwam. Laten we daarom met zijn begrippenkader beginnen

Husserls zoektocht naar zekere kennis brengt hem bij het lichaam dat ons zintuigelijk in staat stelt de wereld waar te nemen. Daarbij nemen wij mensen onszelf en de ander waar als belichaamd bewustzijn. Dat kunnen we, zegt Husserl, onderscheiden in

1. Leib, dat is het subjectieve ervarende lijf
2. Körper, dat is het lichaam als object

Bij Husserl ging het vooral om de vraag naar het fundament van de menselijke kennis. Stein had, ingegeven door haar ervaring met gewonde frontsoldaten en op een verloskunde afdeling, vooral aandacht voor de relatie ik-ander. In het kader van de vrijheid is haar vraag hoe een ervarend subject de ander niet als Körper, maar als Leib kan waarnemen. Zij zoekt een evenwicht waarbij het subject ruimte kan bieden aan een ander subject en daarbij toch de eigen vrijheid kan blijven ervaren. Ze schrijft **EMPATHIE**, als promotieonderzoek, maar kan niet verder in de academische wereld omdat ze eerst als vrouw en later als Jood geen ruimte krijgt. Ze gaat het klooster in. Omdat haar intrede in een karmelietessenklooster haar ruimte biedt om te blijven schrijven werkt ze daar verder aan dit thema. Ze moet vluchten naar Echt en als ook in Nederland Hitler aan de macht komt wordt ze met haar zus naar Auschwitz gebracht en daar in 1942 vermoord. Ze had kunnen vluchten, maar bleef uit eigen vrije keuze, omdat ze 'mee wilde met haar volk', zoals ze het zelf beschreef. Dat is het soort vrijheid waar Snyder oog voor heeft. Het is de vrijheid die hij ook ziet bij Zelensky die ook had kunnen vluchten toen Poetin Oekraïne binnenviel, maar uit vrijheid bleef. Die vrijheid is dus absoluut onderscheiden van de negatieve vrijheid. Het is geen ruimte waarin niemand bepaalt wat je doet, het is de morele ruimte die je creëert en die ongeacht de vrijheid die de ander geeft of ontnemt als jouw vrijheid moet worden opgevat. Het is de vrijheid waarop geweld en overheersing geen vat hebben en daarom is er ook altijd een enorme druk op mensen die deze vorm van vrijheid laten zien. Stein, ook bekend als zuster Teresia Benedicta van het Kruis, werd op 11 oktober 1998 heilig verklaard door Paus Johannes Paulus II. Voor haar was Jezus de lijfelijkheid van God. God wil meevoelen met de mensen, maar is daartoe alleen in staat met een lichaam. Dat is veelzeggend omdat Stein vindt dat alle

medelijden een lichamelijke verbondenheid als grond heeft. We nemen de ander op in ons bestaan en daarom kunnen we meeleven en empathie voelen. Het is dus niet rationeel en daarmee legt zij het lichaam en de empathie neer als grond voor alle kennis en betrokkenheid bij de mens en de samenleving. We zouden kunnen concluderen dat hier het eind komt aan het primaat van de ratio die de hele Verlichting heeft geduurd, met Rousseau als uitzondering. Rousseau wordt vaak tot de Romantiek gerekend, maar ook deze stroming die het gevoel en de natuur voorop stelt, is sterk gericht op individuele gevoelens en ervaringen en de natuur. In die zin roept het eerder op tot ruimte voor het individu en dus negatieve vrijheid, dan tot de empathische en geëngageerde betrokkenheid die Stein centraal stelt.

Ook voor Weil staat de ander centraal. In haar korte leven heeft ze twee onderscheiden vormen van meeleven met anderen. Het begint met solidariteit, waarbij socialistische en marxistische denkbeelden een grote rol spelen. Ze wil dolgraag meelijden met de minsten en zich verbinden met de werkende klasse. Ze is alleen zeer zwak van gestel en daardoor lukt haar meewerken niet, ook haar werk aan het front tegen Franco pakt teleurstellend uit. Achteraf kunnen we vaststellen dat haar betrokkenheid meer inzicht in deze klassen opleverde dan menig theorie. Zelf was ze uitgeput en op haar reis met haar ouders, bedoeld om krachten op te doen, heeft ze een aantal mystieke ervaringen. Dat brengt haar tot een herformulering van de omgang met lijden.

Nu gebruikt ze, in een religieus mystieke opvatting, de term naastenliefde, maar ook beschrijft ze verlossing door het lijden. Het brengt haar tot het concept van het opgeven van het verzet, een ego-loos meelijden, maar ook weten dat het lijden ruimte maakt voor God. Dit naleven brengt haar ertoe zich nog verder uit te putten. Kenners van haar werk² zeggen dat ze aan het eind van haar leven bezig was om het lijden en het strijden bijeen te brengen, maar dat werk is niet meer tot stand gekomen. Wat we wel zien is dat ze in *Verworteling* toewerkt naar een veelzijdigheid die in het ondermaanse tegenstrijdig blijft: vrijheid, zo schrijft ze, vraagt om gelijkheid én hiërarchie en meer onverzoeenbaar naast elkaar bestaande zaken. Daarin lijkt ze op Isaiah Berlin, Rorty en Arendt die allen zeggen dat vrijheid in de moderne tijd niet meer in een uiteindelijke waardensysteem gezocht kan worden. De vraag is of die pluraliteit voor Weil niet beperkt is tot de wereld en tot het moment dat de verlossing; God, zich openbaart. Daarbij houdt ze ook in **VERWORTELING** nog vast aan het Verlichtingsconcept van de onvolwassenheid van sommige mensen die onvrijheid voelen omdat ze niet weten wat de ruimte is die ze nodig hebben. Met de kritiek van Berlin zou de conclusie gerechtvaardigd zijn dat Weil daarmee de deur open zet voor

² Podcast gesprek met Marc de Kesel

dwang uitgeoefend door diegenen die met een beroep op vrijheid, de vrijheid afnemen.

Waar het Snyder om gaat is dat Stein en Weil in hun werk ruimte maken voor een menselijke bestaan dat verbonden is met anderen en de aarde. Dat maakt het begrip vrijheid veel realistischer dan in de negatieve vrijheid van het autonoom subject. Immers we zijn van meet af aan verbonden met anderen we worden geboren uit twee ouders en opgevoed binnen de mogelijkheden van een wereld die generaties lang is vormgegeven. Onze vrijheid is afhankelijke vrijheid. In en door het lichaam is het de lijfelijke empathie die ruimte biedt aan het anderszijn van de ander.

Arendt, de filosoof waar Snyder het hoofdstuk soevereiniteit mee afsluit, is ook Joods, niet katholiek en noemde zichzelf een tijd lang een politiek denker. Aan het werk van Hannah Arendt (1906-1975) ontleent hij het begrip nataliteit. Dat is het vermogen van mensen om een soeverein besluit te nemen, een onverwachte wending aan te brengen in een wereld die al zo ver af en ingevuld is dat het lijkt of alles voorspelbaar is geworden. Met ieder kind dat geboren wordt is er iets nieuws in de wereld gekomen en daar was voordien niets. De ruimte voor soevereiniteit zit dus niet in de autonomie van een subject in een lege ruimte, maar in een kind met potenties die binnen de wereld van andere mensen iets toevoegt. Deze vorm van soevereiniteit is een proces, geen status.

Foucault (1926-1984) zegt dat we misschien wel geboren worden met die unieke potentie, maar die vraagt om invulling die eerst door anderen voorouders en sociale omgeving wordt geboden. Een mens begint vanuit een gezamenlijke grond waarbinnen een soevereiniteit kan groeien. Dit individu is wat Foucault 'een geproduceerd subject' noemt. Pas op volwassen leeftijd kan deze mens als verantwoordelijkheid dragend subject nadenken over de relatie met anderen. Die anderen hebben ook hun individualiteit én hun binding met de gezamenlijkheid. Pas als volwassene is er sprake van echte soevereiniteit, maar het spanningsveld van de verschillen tussen het eigen ik en ander zijn er al vanaf het tweede levensjaar³.

We leren gedrag waarden en gewoontes en pas als we daar enige soevereiniteit tegenover ontwikkelen dan kunnen we dat allemaal gebruiken als een gereedschap en als een afzetpunt om een vrijheid te ontwikkelen die bij die uniciteit past die we hebben. Weil zegt dat als de vrijheid redelijk is elk weldenkend mens deze aanvaardt. Wie het niet aanvaardt hoort volgens haar bij de mensen die zich altijd onvrij zullen voelen. Daar zijn restanten van het verlichtingsdenken aanwezig, waarbij het concept blijft dat vrijheid van eenieder uiteindelijk tot een groot passend geheel van gedragingen en waarden te brengen is waarbij de onderlinge conflicten worden

³ Dan slagen kinderen voor de zelfbewustzijnstest zie o.a.
<https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC12612708/>

opgeheven.

Arendt en Foucault zijn op zoek naar een vrijheid met en tussen anderen en die vrijheid is geen lege ruimte, maar zeker ook geen redelijke omlijsting van een autonome subjecten die consensus bereikt hebben. Het is een voortdurende spannend proces van betrokkenheid en individualiteit, zoals we die ook bij Stein konden lezen. De eigen soevereiniteit en de soevereiniteit van de ander vormen hier een wankel maar noodzakelijk evenwicht. Het begin ligt daarbij niet in het autonoom subject dat een contract aangaat met anderen⁴.

Voor wat Snyder de positieve vrijheid noemt zijn de concepten empathie en betrokkenheid de basis. Geen negatieve ruimte waarbinnen niemand een ander een strobreed in de weg legt, maar altijd leven in relatie met anderen.

3. Onvoorspelbaarheid, feiten, vrijheid en gelijkheid

Deze termen vormen het terrein waar alle filosofen van de twintigste eeuw over nadenken. Het probleem is dat de mensen van begin 20ste eeuw enerzijds leven in een tijd waarin het grote project van de Verlichting voltooid raakt. De mensen zijn in principe gelijk en vrij. Dat wordt de norm. Maar anderzijds maken ze mee hoe de politiek vreselijk ontspoot in pogingen om de gelijkheid en vrijheid te hanteren binnen de grote mensenmassa die nu vrij in de wereld aanwezig is als gelijken. Het probleem dat vrijheid en gelijkheid elkaar wederzijds uitsluiten zoals Tocqueville⁵ al schreef in het begin van de 19de eeuw wordt nu zichtbaar. Meer vrijheid maakt mensen minder gelijk aan elkaar: Geef mensen de vrije ruimte en hun wensen, verlangens, talent en onvermogen blijken zeer divers te zijn. Mensen krijgen daardoor last van elkaar. Belangen en verwachtingen botsen en mensen kunnen dat ervaren als minder vrijheid. De oplossing is meer invulling van het begrip gelijkheid dan alleen de rechtsgelijkheid. Maar als ten aanzien van waarden, normen en gedrag gelijkheid wordt afgedwongen wordt de vrijheid weer kleiner. En wie bepaalt welke waarden normen en gedragingen nastrevenswaardig zijn? De metafysica is namelijk geen vaste grond meer om naar te verwijzen in de loop van de 19de eeuw.

De metafysica wordt losgelaten als maatstaf voor moraal en waarheid, maar daarmee is ook het zekere fundament onder de fysica verdwenen. We denken vanaf de 20ste eeuw over waarheid als een open einde dat steeds verschuift. Dat doet een aanslag op de feitelijkheid van beweringen. Het pleidooi voor een terugkeer naar één

⁴ Dat contract idee ontstaat in de 16 en 17de eeuw bij denkers als Hobbes, Locke en Rousseau en blijft bestaan zo lang er gedacht wordt in termen van autonome subjecten die een stukje van hun eigenmacht moeten opgeven om samen te kunnen leven.

⁵ Alexis de Tocqueville brengt dit probleem al in het begin van de 19de eeuw helder onder woorden in **OVER DE DEMOCRATIE IN AMERIKA**.

antwoord en één toekomst heeft na de grote ideologieën van nazisme en communisme afgedaan.

Berlin schrijft dat verschillende waarden en belangen nooit tot een mooie samenhangende eenheid kunnen en mogen worden gebracht.

Arendt (1906-1975) munt de termen 'pluraliteit' en 'nataliteit' als termen voor de verschillen tussen mensen die binnen de rechtsgelijkheid en de gedetermineerdheid door de natuurlijke condities ruimte moeten krijgen. In het midden van de 20ste eeuw zijn alle denkers huiverig voor utopieën en totaliserende tendensen en pleiten veel van hen dan ook voor relativering van de waarheid. Kolakowski (1927-2009) stelt vast dat feitenkennis en metafysica niet tot een eensluidende waarheid kunnen komen. De wereld moet leren leven met onzekerheid en onvoorspelbaarheid. Hij kiest voor zelfrelativering en het 'weten dat we niet zeker weten'. De dichteres Symborska noemde dit 'een klein zinnetje met sterke vleugels'. Dit 'weten niet te weten' is een terugkeer naar Socrates die ook bij Rorty te vinden is. Het is echter ditzelfde 'weten niet te weten' dat ook kan leiden tot het zoeken van absolute waarheden en sterke leiders die deze waarheden menen te kennen. Kolakowski waarschuwt daar ook voor.

7 Havel (1936-2011) legt het verband tussen de feitelijkheid en de onvoorspelbaarheid met zijn beschrijving van *'Pogingen om in waarheid te leven'*. Net als het kind in Andersens *'Kleren van de keizer'* is het nodig dat iemand de feiten benoemt tegen de schijnwaarheid in. Deze doorbraak is een aanval op de (valse) normaliteit die ontstaat als iedereen de leugens blijft herhalen waarvan hij weet dat niemand ze gelooft.

Pas in de 21ste eeuw wordt het in de publieke sfeer duidelijk dat Tocqueville en Nietzsche (1844-1900) gelijk hadden. Nietzsche toen hij zei dat ook de waarheid verloren zou gaan en ontsluitend zou worden als macht. Tocqueville toen hij waarschuwde voor de uitwassen van gelijkheid en vrijheid in mild despotisme en de tirannie van de meerderheid.⁶

Verschillende groepen en individuen eisen het recht op om hun opvatting van de feiten te handhaven en schermen met de begrippen macht, ongelijkheid(elite) en onvrijheid als daartegen iets wordt ondernomen. De mate waarin er nu aan feitenkennis vanuit de wetenschap wordt getwijfeld is wellicht een gevolg van de toename van vrijheid en gelijkheid, maar het neemt zorgelijke vormen aan waarbij het negeren van wetenschappelijke kennis maatschappelijke gevolgen krijgt⁷.

De 21ste eeuw weet en roept alom dat er niet één waarheid is en iedereen vecht voor vrijheid en gelijkheid, maar de consequenties worden door iedereen als

⁶ Zie citaat op blz 13

⁷ <https://nos.nl/artikel/2588293-breuk-van-kennedy-met-vaccinatiebeleid-is-gevaar-voor-volksgezondheid>

problematisch gezien. De oplossingsrichtingen verschillen echter:

Aan de ene kant zijn er tendensen richting gelijkheid: het herstel van één einddoel en één waarheid die door een specifieke groep of een individu wordt gekend. Dat zou een terugkeer kunnen inluiden naar totalitaire ideologieën. Daar is de waarschuwing van Berlin op zijn plaats.

Aan de andere kant ontstaat er een vrij en autonoom individu dat in een totaal amoreel pragmatisme zoekt naar de vrijheid van een kleine groep zonder een vorm van gemeenschap of verantwoordelijkheid. Daar is de waarschuwing tegen de negatieve vrijheid van Snyder op zijn plaats.

Onvoorspelbaarheid vormt de ruimte waarbinnen deze zoektocht naar een omgang met feiten, vrijheid, en gelijkheid plaatsvindt. Veel denkers hebben hier in de twintigste eeuw over geschreven. Sartre (1905-1980) wil het oplossen door totale vrijheid en dus onvoorspelbaarheid voor zichzelf te zoeken. Hij maakt zich los van alle anderen en hun vrijheid om dan in vrijheid alle verantwoordelijkheid te dragen. We zagen daarentegen bij Stein en Weil dat empathie en mee-lijden voorwaardelijk zijn om de anderen vrijheid te geven. Arendt probeert ruimte te creëren voor een structuur die de pluraliteit en nataliteit in goede banen leidt zonder dwang. Ze kiest voor beloven en vergeven als stabiliserende factoren waardoor de onvoorspelbare mensen zichzelf, in vrijheid, betrouwbaar maken. Daarnaast wijst ze er op dat solidariteit meer dan mee-lijden een stabiele wijze is van zorgdragen voor anderen in die vrije en gelijke samenleving. Het meegevoel waar Stein en Weil zich op baseren is haar daarvoor te momentaan. Wat haar ontgaat is dat er eerst medelijden of empathie moet zijn. Ook moeten mensen de waarden van de vrijheid en gelijkheid van anderen als deel van hun eigen goede leven opvatten om solidair te willen zijn. Wat Stein en Weil ontgaat is de rationele component die solidariteit langdurig kan laten zijn en stand laat houden als het direct invoelen of medelijden niet (meer) gewekt wordt. Daarnaast is er reflectie nodig om inleving en projectie van elkaar te kunnen onderscheiden.

4. Vrijheid: krijgen, brengen, halen en nemen

Snyder laat op diverse plaatsen in het boek zien hoe de vrijheid meer en meer wordt opgevat als een persoonlijke verworvenheid en het gevolg van eigen inspanningen. Hij beschrijft dit aan de hand van de negatieve vrijheid. Zo verschillend als de wereld ooit aankeek tegen de twee machtsblokken zijn er nu gevaarlijke overeenkomsten en die hebben een relatie met een specifieke invulling van het concept van negatieve vrijheid in combinatie met de mythe van het autonoom subject.

Wat nu de VS genoemd wordt is begonnen als kolonie en daar werd de vrijheid gezocht en gevonden in een als leeg beschouwd land. Aan de kaartjes van de VS kunnen we de grenzen van deze zich actief uitbreidende negatieve vrijheid goed waarnemen en ook dat er, zoals altijd, een grens is waarbuiten deze uitbreiding zich aftekent als inperking van negatieve en positieve vrijheid; de inheemse bevolking eindigde in reservaten aan de westkust.

Deze VS kennen nu ook binnen hun vrijheid een toename van mensen die geen vrijheid ervaren. Snyder laat goed zien hoe deze onvrijheid ontstaat als het gevolg van de misvatting dat vrijheid en gelijkheid al verworven zijn. Als dat de opvatting is zal een autonoom subject zijn eigen vrijheid en verworvenheden opvatten als producten van zijn eigen inspanningen. Het geen welvaart of gezondheid hebben wordt daarmee ook het gevolg van eigen handelen. Snyder laat echter zien dat de VS van zijn jeugd een grote welvaart doormaakte dankzij sociale ingrepen van de centrale overheid en hij zegt met Rorty:

'Het is alsof, ergens rond 1980, de kinderen van de mensen die de crisisjaren hadden overleefd en naar de voorsteden waren getrokken, hadden besloten de ophaalbrug achter hen op te halen.'

In de VS is dat extra schrijnend omdat pas in de loop van de jaren daarvoor de rassens verschillen werden opgeheven die maakten dat de zwarte bevolking nog geen tweede generatie kende die kon profiteren van de doorgemaakte sociale mobiliteit van hun ouders. Maar ook zaken die duidelijk toevallig de een treffen en de ander niet werden niet meer opgevangen door de gemeenschap. Medische kosten in de VS zijn daar wellicht het meest schrijnende voorbeeld van.

De door Tocqueville⁸ zo vroeg beschreven bottom-up structuur van de Amerikaanse democratie heeft als effect dat mensen zelfstandig vormgeven aan hun vrijheid en alles wat lijkt op staatsingrijpen zien als het afpakken van hun negatieve vrijheid. Maar dat maakt ook dat ze alle verworvenheden zien als eigen prestaties. De invloed van het denken van Lock op de wetten van Amerika is daarbij ook een factor. Locke zegt met zoveel woorden dat omdat iedereen een onbeschreven blad is en opgroeit in gelijkheid en vrijheid je aan de prestaties kunt aflezen wie wat presteert en wie niet. Degenen die wat neerzetten in de wereld blijken de witte vrije mannen en die moeten het dan ook voor het zeggen hebben. Dat hij daarbij ook uitgaat van een verantwoordelijkheid naar de anderen blijft hierbij vaak onvermeld.

Snyder ziet dit in de huidige tijd als een weeffout in de VS die nu totaal ontspoot. Onder Trump neemt dit vormen aan waarbij de minderbedeelden in de VS geen enkel vooruitzicht meer wordt geboden op werkelijke sociale mobiliteit. Snyder

⁸ Over de democratie in Amerika geschreven 1831 en 1835

gebruikt twee termen die daarbij helderheid geven over hoe we het optreden van Trump kunnen begrijpen als een nieuwe vormen van populisme:

1. Er is sprake van '**postimperiale immobiliteit**'. De weg naar het (wilde) Westen wat altijd een beloftevolperspectief kon bieden is niet meer beschikbaar in Amerika dat een volledige zelfstandige natie is geworden en van kust tot kust wordt bewoond.
2. **Sadopopulisme** is een vorm van populisme die niet meer, zoals populistten in het verleden, een perspectief biedt dat na strijd en inzet kan worden verkregen. Het wereldbeeld achter sadopopulisme is het best beschreven door Kolakowski die schrijft:

*'We weten dat ze liegen, zij weten dat ze liegen, ze weten zelfs dat wij weten dat ze liegen, wij weten ook dat zij weten dat wij weten dat ze liegen, en toch blijven ze liegen.'*⁹

Dat mensen, die noch in de fysieke ruimte, noch in de sociale werkelijkheid enig perspectief hebben, hun hoop op Trump vestigen is het gevolg van deze totaal cynisch geworden maatschappijvisie die Snyder aanduidt als 'sadopopulisme'.

Het uitgangspunt is de strijd van allen tegen allen. Sadopopulisten zeggen: 'De wereld is corrupt en laat niemand denken dat het elders beter is.' Sadopopulisme is de belofte aan mensen en groepen die dit accepteren als de menselijke conditie', dat anderen meer zullen lijden dan zichzelf. Volgens Snyder vinden de populistten van Rusland en de VS elkaar in dit concept. Poetin misbruikt zijn volgelingen op dezelfde gronden als Trump. Kritiek hierop is echter alleen mogelijk wanneer het uitgangspunt van de negatieve vrijheid van autonome subjecten wordt losgelaten en dat blijkt moeilijk. Wie het goed heeft, gedijt bij het verhaal van negatieve vrijheid en het autonoom subject. Wie het niet goed heeft, heeft weinig vertrouwen in de overheid en de instituties en herkent het als afname van het laatste stukje vrijheid dat ze hebben. Dat geldt bijvoorbeeld als er maatregelen genomen worden die zich bezig houden met hun voedsel, manier van transport of het recht om wapens te dragen.

Wat helpt zijn de concepten die ontwikkeld zijn in de satellietstaten van Rusland door denkers als Havél, Kolakowski en anderen. Zij leefden in een wereld vol leugens. De leugens werden geconstateerd en erkend, maar leidden niet tot acceptatie van egoïsme en sadopopulisme maar tot solidariteit. Solidariteit werd ook de naam van de beweging die veel van deze satellietstaten bevrijdde en tot zelfstandige democratische staten maakte. Het verschil is natuurlijk wel dat mensen de grote leugen beter konden attaqueren, omdat het de bezetter was die hier het sadopopulisme vertegenwoordigde. Maar het biedt wel perspectief op wat er nodig is om sadopopulisme het hoofd te bieden.

⁹ Gescinska, 2025, p. 376

Havel brengt 'het leven in waarheid' in. Hij beschrijft hoe het steeds herhalen van zaken waarvan je weet dat het niet waar is en weet dat anderen dat weten een normalisatie van de leugen doet ontstaan. We kunnen dat vandaag de dag zien bij Trump en anderen als het gaat om flagrante leugens en de gewenning die optreedt als dat keer op keer als normaal gedrag voor een president wordt geaccepteerd uit angst om uit de gratie van de macht te vallen. Datzelfde gedrag ziet Snyder ook in Rusland en andere landen. Gezien het sprookje van Andersen over de kleren van de keizer moet dit gedrag door de hele geschiedenis zijn voorgekomen, maar juist de transparantie van de democratie deed ons geloven dat er geen waakzaamheid meer nodig was.

Een grote bemoeilijkende factor is het gebruik van wereldwijde sociale media en AI. Deze technieken steunen de verspreiding van leugens, omdat de Tech giganten een beroep doen op de negatieve vrijheid. Zij gebruiken de negatieve vrijheid om op te eisen dat zij onbelemmerd door wet en regelgeving hun geniale technieken vorm kunnen geven. Dat dit een gevaar was voor de democratie bleek pas toen één Tech gigant alleen kon beslissen over het wel of niet gebruikmaken van satellieten in een oorlogssituatie. De volstreekte willekeur waarmee Musk de ene keer Rusland afsluit van Starlink en de andere keer Oekraïne, is het bizarre einde van een tijd waarin de vrede in Europa lange tijd werd gezien als het succes van zorgvuldige onderhandelingen tussen naties.

11

Naast het leven in waarheid speelt een afgewogen pluralisme van waarden een grote rol bij alle naoorlogse denkers die reflecteren op de totalitaire systemen van hun tijd.

Sartre, Heidegger, Stein, Weil, Arendt, Kolakowski en vele anderen denken na over de vrijheid in samenhang met anderen. Wanneer de anderen als bedreigend worden gezien moeten ze losgelaten worden. Dat is moeilijk en levert angst op dat zien we bijvoorbeeld bij Sartre en Heidegger. Het is niet dat de ander bij hen niet bestaat, ze voelen zich wel verantwoordelijke voor de abstracte anderen. Maar alleen wanneer de ander teniet gedaan wordt, of er afscheid genomen wordt van het algemene leven in het 'men', dan is er ruimte voor individuele vrijheid. Alleen in die individuele vrijheid kan de verantwoordelijkheid voor de anderen worden gedragen. De vraag blijft dan hoe de inleving in die anderen mogelijk is en dat blijkt dan uiteindelijk ook onmogelijk.

Voor Stein, Weil, Havel, Kolakowski en Arendt leeft de mens altijd in een netwerk van betrekkingen. De eigenheid en het anderszijn van de anderen spelen daarin voortdurend als waarden mee. Het zoeken naar een evenwicht is een proces dat nooit ophoudt. De onderlinge verschillen zitten in de mate van inleving die een rol moet spelen en de rol van het lijden.

Voor Snyder is vrijheid altijd vrijheid in gebondenheid. Je leeft met en door de anderen: de voorouders, familie, landgenoten en de medebewoners van de aarde. Vrijheid op die manier bezien kan dus nooit alleen negatieve vrijheid zijn.

Emancipatie is voor Snyder een negatieve vrijheid. Het probleem van deze opvatting is dat ruimte maken altijd als positieve waarde moet ontstaan vanuit de al binnen de vrijheid levende groep. De urgentie voor en de waarden van de ruimte nodig voor anderen, worden echter slecht opgemerkt door degenen die het niet direct aangaat. Er is een reden dat arbeiders, vrouwen, zwarten, Joden, Islamieten en de LGBT+ community zich moeten binnenvechten in een ruimte die voor hen en hun waarden (nog) geen plaats biedt. Voor hen moet er ruimte gemaakt worden. Diegenen die deze ruimte en waarden niet direct nodig hebben zullen daartoe plaats moeten maken en dat kan en zal als inperking van hun vrijheid worden ervaren. Dat noemt Snyder het wegduwen van de anderen in negatieve vrijheid. Je kunt het, zoals Stein Weil en Arendt ook zien als solidariteit en het geven van ruimte aan anderen die aangeven dat zij (nog) weinig vrijheid en ruimte hebben.

Aan de andere kant mag emancipatie natuurlijk nooit uitmonden in een volkomen opeisen van de ruimte van anderen waarmee je samenleeft. De grens tussen vrijheden die niet als soepele consensus ineenvloeiend moeten steeds opnieuw op grond van waarden aanvoelen meeleven en respect worden verkend. De gelegenheid daartoe heeft de wet nodig die de buitengrenzen daarvan bewaakt. Je mag wel meer, maar niet minder, ruimte bieden aan het anders zijn van de ander dan de wet toelaat. Je mag wel minder maar niet meer ruimte opeisen dan de wet toelaat. De wetten zelf veranderen ook, maar langzamer zoals bijvoorbeeld de afschaffing van de slavernij en de inclusie van vrouwen in stem- en kiesrecht laten zien.

Kolakowski, Berlin en anderen benadrukken in de naoorlogse periode het belang van vrijheid met het besef dat waarden en waarheid nooit vaststaan en ook nooit tot een eenheid zijn te brengen. Daarmee onderschrijven ze het nihilisme zoals Nietzsche dat beschrijft. Die grote onzekerheid maakt een begrip als vrijheid kwetsbaar. Sommige mensen grijpen terug op de sterke man die het allemaal wel zal weten anderen eisen alle vrijheid op die ze maar kunnen vormgeven. Beide varianten geven onvoldoende ruimte voor het concept vrijheid als deel van iets wat mensen, de mensheid om het even duidelijk te zeggen, heeft opgebouwd in de loop der generaties. Er is anno 2026 minder afhankelijkheid van het noodlot en de natuur en ook van de willekeur van tijdelijke leiders. Maar juist dat slagen van het verlichtingsproject brengt nu nieuwe problemen rond vrijheid met zich mee.

Snyder biedt ons de positieve waarde van vrijheid aan, maar daarbij heeft hij de absolute negatieve vrijheid voor ogen als afzetpunt. In Europa hebben we kunnen

zien dat veel aandacht en ruimte voor de positieve waarden en vrijheid ook kunnen leiden tot wat Tocqueville voorziet namelijk 'mild despotisme.'

*"ik zie een ontelbare massa eendere en gelijke mensen die voortdurend met zichzelf bezig zijn om zich kleine en platvloerse genoegens te verschaffen waarmee zij hun ziel vullen. Elk van hen afzonderlijk staat als een vreemdeling tegenover het lot van alle anderen; zijn kinderen en zijn vrienden vormen voor hem het hele mensdom; wat de rest van zijn medeburgers betreft: hij staat naast hen, maar ziet hen niet; hij raakt ze aan, maar voelt ze niet; hij bestaat slechts in en voor zichzelf (..) Boven hen torent een immense en beschermende macht uit die zich als enige belast met de zorg voor hun genietingen en het toezicht op hun lot. Zij zou op het vaderlijk gezag lijken als zij, evenals dat gezag, tot taak zou hebben de mensen voor te bereiden op de volwassenheid, maar zij probeert juist niets anders te doen dan hen onherroepelijk in hun kindertijd vast te houden"*¹⁰

In toenemende mate verlangen burgers dat de overheid alles doet wij zij verlangen met de foutieve veronderstelling dat dat zou kunnen als de overheid en de instituties dit maar zou willen. En ook mensen onderling verwachten dat andere mensen gehoor geven aan hun behoefte aan ruimte en aan hun waarden. Tegelijkertijd willen al die mensen wel gemak, zorg en veiligheid van diezelfde anderen. Het tv programma Wakker in Paraguay¹¹ maakt inzichtelijk dat als Nederland verlaten wordt vanuit een hier ervaren onvrijheid, de achtergelaten Nederlandse rechten, regels en dergelijke, in terugblik een vorm van vrijheid bleken te bieden.

13

In werkelijkheid blijkt de vrijheid van één net als de vrijheid van de ander geworteld in een door voorouders gegeven situatie. Soms levert dat prachtige kansen op soms zaken waar we ons met de kennis en waarden van nu tegen moeten verzetten. De problemen in een post imperialistische, mondiale wereld is dat we nergens heen kunnen waar niet al iemand iets heeft neergezet, eigenaar van is of gebruik van maakt. Wat wij doen of laten heeft weer direct of indirect invloed op de vrijheid van anderen in deze of toekomstige generaties. Waarden doen er toe, maar juist in een tijd waar iedereen elkaar moreel de maat neemt is een beetje aandacht voor negatieve vrijheid ook van belang. Maar dan niet de negatieve vrijheid van de VS. Die zien we toenemend bij techmijljdairs en andere puissant rijken die zich meer en meer lijken terug te trekken in hun negatieve vrijheid. in hun narratief worden alle anderen tot buitenstaanders. En degenen aan de buitenrand van hun negatieve vrijheid worden, wanneer ze iets opperen over waarden aangewezen als degenen die vrijheid en de vooruitgang tegenwerken. Dat lijkt onrustbarend veel op

Bibliografie

- Achterhuis, H. (2003, 5e druk). *Het Rijk van de Schaarste: Van Hobbes tot Foucault*. Amsterdam: Ambo.
- Appiah, K. (2006). *Cosmopolitanism: ethics in a world of strangers*. London: Penguin Books.
- Appiah, K. (2016). *De erecode: Hoe morele revoluties plaatsvinden* (vert. W. Visser). Amsterdam: Boom.

¹⁰ Tocqueville.p.747

¹¹ 'Wakker in Paraguay' is een VPRO programmaserie van de NPO in 2026

- Arend, H. (2005). *Totalitarisme* (vert. R. Peeters en D. De Schutter). Amsterdam: Boom.
- Arendt, H. (1968). *De mens: Bestaan en bestemming* (vert. C. Houwaard). Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Arendt, H. (1972). *Warheit und lüge in der Politik: Zwei Essays*. München: Piper & Co. Verlag.
- Armitage, D. (2007). *The declaration of independence: A global history*. London: England.
- Baudet, T. (2014 (9e druk)). *De aanval op de natiestaat*. Amsterdam: Bert Bakker (Prometheus).
- Beauvoir, S. d. (1995 (3e druk)). *Pleidooi voor een moraal der dubbelzinnigheid* (vert Paul Rodenko). Utrecht: Bijleveld.
- Bennett, J. (2010). *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham/ London: Duke University Press.
- Berlin, I. (1996 (2010 uitgave kleine klassieken)). *Twee opvattingen van vrijheid* (vert. T. Ausma). Amsterdam: Boom (kleine klassieken).
- Blokker, A. K. (2011). *In ons belang: pleidooi voor publieke waarden*. Amsterdam: Van Genneep.
- Darwin, C. (1980). *De oorsprong der soorten* (vert. J. Klerkx). Ede: Zomer & Keuning.
- Dassen, P. (2021). *De Weimarrepubliek 1918-1933 Over de kwetsbaarheid van de democratie*. Amsterdam: Van Oorschot.
- De Waal, F. (2009). *een tijd voor empathie*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Eilenberger. (2022). *Het vuur van de vrijheid* (vert. W.Hansen). Amsterdam: Bezige Bij.
- Fanon, F. (2021 -oorspronkelijk 1952). *Black skin White masks* (Richard Philcox vert.). Londen: Penguin.
- Foucault, M. (1988). *De Orde van het Spreken* (T. Widdershoven, Vert.). Amsterdam: Boom Meppel.
- Foucault, M. (1989). *Discipline, Toezicht en Straf: De geboorte van de gevangenis* (vertalerscollectief). Groningen: Historische Uitgeverij Groningen.
- Foucault, M. (2004). *Breekbare Vrijheid: Teksten & Interviews* (E. Bolle, R. v.d. Boorn, Y. v. Kempen, M. Lambrechts, M. v. Nieuwestad, L. Romeo, ..., T. Widdershoven, Vert.). Amsterdam: Boom/Parrèsia.
- Gabriel, M. (2014). *Waarom de wereld niet bestaat* (vert. H. Stegeman). Amsterdam: Boom.
- Gescinska, A. (2025). *Vrouwen in duistere tijden: Tien denkers van blijvende betekenis*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Hillesum, E. (10e druk). *Het verstoorde leven: dagboek van Etty Hillesum 1941-1943*. Haarlem: De Haan.
- Hiruta, K. (2021). *Hannah Arendt & Isaiah Berlin: Freedom, Politics and Humanity*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Ignatieff, M. (1998). *Isaiah Berlin: A Life*. New York: Metropolitan Books.
- Iperen, R. v. (2022). *Eigen welzijn eerst: Hoe de middenklasse haar liberale waarden verloor*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Koelemeijer, J. (2022). *Etty Hillesum: Het verhaal van haar leven*. Amsterdam: Balans.
- Kolakowski, L. (2014). *De onrust van onze eeuw* (vert. A. Gescinska en S. Lepez. Zoetermeer: Klement.
- Kolakowski, L. (2014). *Over het alledaagse leven* (vert. E. Overbeek). Amsterdam: Boom (Kleine Klassieken).
- Kruiter, A. (2010). *Mild Despotisme: De hedendaagse democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqville*. Amsterdam: Van Genneep.
- Kruiter, A. B. (2011). *In Ons Belang: Pleidooi voor publieke waarden*. Amsterdam: Van Genneep.

- Lamme, V. (2010, 6e druk). *De vrije wil bestaat niet: Over wie er echt de baas is in het brein*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Merleau-Ponty, M. (2006, (2e druk)). *De wereld waarnemen* (vert. J. Slatman). Amsterdam: Boom.
- Neiman, S. (2023 (2de druk)). *Links is niet woke* (Sonja Matthews vert.). Rotterdam: Lemniscaat.
- Rorty, R. (1998). *Truth And Progress: Philosophical Papers, Volume 3*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosling, H. (2018, 1e druk). *Feitenkennis: 10 redenen waarom we een verkeerd beeld van de wereld hebben en waarom het beter gaat dan je denkt* (vert. A. de Vries) . Houten: Unieboek/Spectrum.
- Simon, c. (2017). *Oordeel zelf, waarom niemand hetzelfde wil en iedereen hetzelfde doet*. Amsterdam: Ambo Anthos.
- Slatman, J. (2008). *Vreemd Lichaam: Over medisch ingrijpen en persoonlijke identiteit*. Amsterdam: Ambo.
- Slatman, J. (2023). *Nieuwe lichamelijkeheid* . Noordboek.
- Snyder, T. (2025, 4e druk). *Over tirannie: twintig lessen uit de twintigste eeuw* (vert. Inge Pieters). Amsterdam: Balans.
- Stein, E. (2018). *Zum problem der Einfühlung*. e-artnow.
- Tocqueville, A. (2012). *Over Democratie in Amerika* (H. Daalder,& A. Kinneging, Vert.)(3e druk). Amsterdam: Lemniscaat.
- Weil, S. (2021). *Waar strijden wij voor?* (vert. Jan Mulock Houwer). Utrecht: Ijzer .
- Weil, S. (2022). *Verworteling, wat we de mens verplicht zijn* (vert Jan Mulock Houwer). Utrecht: Ijzer.

de redeneringen van totalitaire visionairs als Hitler en Stalin. Maar er moet ook aandacht komen voor de negatieve vrijheid van Berlin. De ruimte waarin mensen onbevraagd kunnen doen wat zij willen, ook als dat leidt tot onbegrijpelijke en oninvoelbare keuzes. De empathie en het meeleven volstaat met de constatering dat mensen binnen de wet blijven en in vrijheid beslissen wat ze doen. We moeten daartoe onder ogen komen dat iedereen recht heeft op irrationale gedragingen en waarden en dat het wel of niet succesvol zijn daarbij niet doorslaggevend kan zijn. Dit is zelden onproblematisch. Alle naoorlogse denkers schrijven dat de verschillen onoplosbaar zijn, maar waardenvol en waardevol. De beoogde veiligheid die ook deel is van de vrijheid en vooruitgang moet juist in tijden van succes en comfort niet alle ruimte innemen. We zouden daarmee kunnen belanden in een werkelijkheid die effectief de ruimte voor het oneindige van de mensheid en zijn vijfde dimensie dichtgooit. Om die open toekomst, de vijfde dimensie, te behouden zullen we naast vrijheid en gelijkheid ook een diep besef van verbondenheid moeten ontwikkelen. Mensheid, natuur en de wereld zijn met elkaar verbonden en daarom impliceert onze vrijheid ook zorg voor dat wat we als niet-ik zijn gaan ervaren. De opheffing van het autonoom subject wordt vandaag de dag breed onderzocht en het maakt nieuwsgierig naar een nieuw narratief.

Grote idealen vragen veel ruimte, maar zullen steeds bevraagd en gekritiseerd worden door andere grote en kleine verhalen. Het hoofdoekje wel of niet is geen eenmalig standpunt maar hangt af van de omliggend vrijheid die er mogelijk is. Het wel of niet doorgaan met geloven in behandelingen bij ziektes die als dodelijk te boek staan vraagt eveneens geen standpunt maar een dialoog. Hoe verhoudt zich de vrijheid om in hoop te leven, met de vrijheid van de ander om daar wel of niet in mee te gaan. Vrijheid is een groot goed en het is zorgelijk om te zien dat we als vrije en gelijke mensen zo worstelen met wat de mensheid aan vrijheid en gelijkheid heeft neergezet, dat we het kwijt dreigen te raken. Aan de ene kant zien we degenen die zo tevreden zijn dat ze geen enkele verandering nog acceptabel vinden. Aan het andere uiterste zien we degenen die zo ontevreden zijn dat ze alleen maar boos zijn schreeuwen tot iemand de vrijheid gerepareerd heeft. Mensen zoeken iets van waarde, daarin heeft Snyder volkomen gelijk, alleen negatieve vrijheid is leeg, zelfs de waarde dat negatieve vrijheid ook gekoesterd moet worden is een positieve waarde. Met al het geworstel en alle onzekerheid van vandaag de dag zijn het mensen als Trump die laten zien dat iemand de vrijheid ook kan opheffen. Hij laat met zijn politiek zien dat mensen verleidbaar zijn om te denken dat eerst alles stuk moet. Slopen geeft een duidelijk doel, maar helaas zijn de problemen die de consequenties zijn van de post-verlichting en de postkoloniale immobiliteit er na het slopen nog steeds.

Kolakowski schreef:

*'Vrijheid is de grootste schat van de mensheid. (...)het is echter een schat die gelijk de lucht bijna onwaarneembaar is, zolang wij hem niet missen.'*¹²

¹² Kolakowski, Essays 1983

Bibliografie bij colleges

- Achterhuis, H. (2003, 5e druk). *Het Rijk van de Schaarste: Van Hobbes tot Foucault*. Amsterdam: Ambo.
- Appiah, K. (2006). *Cosmopolitanism: ethics in a world of strangers*. London: Penguin Books.
- Appiah, K. (2016). *De erecode: Hoe morele revoluties plaatsvinden* (vert. W. Visser). Amsterdam: Boom.
- Arend, H. (2005). *Totalitarisme* (vert. R. Peeters en D. De Schutter). Amsterdam: Boom.
- Arendt, H. (1968). *De mens: Bestaan en bestemming* (vert. C. Houwaard). Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Arendt, H. (1972). *Warheit und lüge in der Politik: Zwei Essays*. München: Piper & Co. Verlag.
- Armitage, D. (2007). *The declaration of independence: A global history*. London: England.
- Baudet, T. (2014 (9e druk)). *De aanval op de natiestaat*. Amsterdam: Bert Bakker (Prometheus).
- Beauvoir, S. d. (1995 (3e druk)). *Pleidooi voor een moraal der dubbelzinnigheid* (vert Paul Rodenko). Utrecht: Bijleveld.
- Bennett, J. (2010). *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham/ London: Duke University Press.
- Berlin, I. (1996 (2010 uitgave kleine klassieken)). *Twee opvattingen van vrijheid* (vert. T. Ausma). Amsterdam: Boom (kleine klassieken).
- Blokker, A. K. (2011). *In ons belang: pleidooi voor publieke waarden*. Amsterdam: Van Gennep.
- Darwin, C. (1980). *De oorsprong der soorten* (vert. J. Klerkx). Ede: Zomer & Keuning.
- Dassen, P. (2021). *De Weimarrepubliek 1918-1933 Over de kwetsbaarheid van de democratie*. Amsterdam: Van Oorschot.
- De Waal, F. (2009). *een tijd voor empathie*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Eilenberger. (2022). *Het vuur van de vrijheid* (vert. W.Hansen). Amsterdam: Bezige Bij.
- Fanon, F. (2021 -oorspronkelijk 1952). *Black skin White masks* (Richard Philcox vert.). Londen: Penguin.
- Foucault, M. (1988). *De Orde van het Spreken* (T. Widdershoven, Vert.). Amsterdam: Boom Meppel.
- Foucault, M. (1989). *Discipline, Toezicht en Straf: De geboorte van de gevangenis* (vertalerscollectief). Groningen: Historische Uitgeverij Groningen.
- Foucault, M. (2004). *Breekbare Vrijheid: Teksten & Interviews* (E. Bolle, R. v.d. Boorn, Y. v. Kempen, M. Lambrechts, M. v. Nieuwestad, L. Romeo, ..., T. Widdershoven, Vert.). Amsterdam: Boom/Parrèsia.
- Gabriel, M. (2014). *Waarom de wereld niet bestaat* (vert. H. Stegeman). Amsterdam: Boom.
- Gescinska, A. (2025). *Vrouwen in duistere tijden: Tien denkers van blijvende betekenis*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Hillesum, E. (10e druk). *Het verstoorde leven: dagboek van Etty Hillesum 1941-1943*. Haarlem: De Haan.
- Hiruta, K. (2021). *Hannah Arendt & Isaiah Berlin: Freedom, Politics and Humanity*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Ignatieff, M. (1998). *Isaiah Berlin: A Life*. New York: Metropolitan Books.
- Iperen, R. v. (2022). *Eigen welzijn eerst: Hoe de middenklasse haar liberale waarden verloor*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Koelemeijer, J. (2022). *Etty Hillesum: Het verhaal van haar leven*. Amsterdam: Balans.
- Kolakowski, L. (2014). *De onrust van onze eeuw* (vert. A. Gescinska en S. Lepez. Zoetermeer: Klement.

- Kolakowski, L. (2014). *Over het alledaagse leven* (vert. E. Overbeek). Amsterdam: Boom (Kleine Klassieken).
- Kruiter, A. (2010). *Mild Despotisme: De hedendaagse democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqville*. Amsterdam: Van Gennep.
- Kruiter, A. B. (2011). *In Ons Belang: Pleidooi voor publieke waarden*. Amsterdam: Van Gennep.
- Lamme, V. (2010, 6e druk). *De vrije wil bestaat niet: Over wie er echt de baas is in het brein*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Merleau-Ponty, M. (2006, (2e druk)). *De wereld waarnemen* (vert. J. Slatman). Amsterdam: Boom.
- Neiman, S. (2023 (2de druk)). *Links is niet woke* (Sonja Matthews vert.). Rotterdam: Lemniscaat.
- Rorty, R. (1998). *Truth And Progress: Philosophical Papers, Volume 3*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosling, H. (2018, 1e druk). *Feitenkennis: 10 redenen waarom we een verkeerd beeld van de wereld hebben en waarom het beter gaat dan je denkt* (vert. A. de Vries) . Houten: Unieboek/Spectrum.
- Simon, c. (2017). *Oordeel zelf, waarom niemand hetzelfde wil en iedereen hetzelfde doet*. Amsterdam: Ambo Anthos.
- Slatman, J. (2008). *Vreemd Lichaam: Over medisch ingrijpen en persoonlijke identiteit*. Amsterdam: Ambo.
- Slatman, J. (2023). *Nieuwe lichamelijkeheid* . Noordboek.
- Snyder, T. (2025, 4e druk). *Over tirannie: twintig lessen uit de twintigste eeuw* (vert. Inge Pieters). Amsterdam: Balans.
- Stein, E. (2018). *Zum problem der Einfühlung*. e-artnow.
- Stokhof, M. (2025). *Wittgensteins Betekenis: Hoe taal, handelen & wereld betekenis bepalen*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Tocqueville, A. (2012). *Over Democratie in Amerika* (H. Daalder,& A. Kinneging, Vert.)(3e druk). Amsterdam: Lemniscaat.
- Weil, S. (2021). *Waar strijden wij voor?* (vert. Jan Mulock Houwer). Utrecht: Ijzer .
- Weil, S. (2022). *Verworteling, wat we de mens verplicht zijn* (vert Jan Mulock Houwer). Utrecht: Ijzer.